

ЦВИЈИЋЕВА АНТРОПОГЕОГРАФСКА ШКОЛА

МИЛ. С. ФИЛИПОВИЋ

Пре нешто више од пола stoleћа, 1902, објављена је у издању Српске академије наука у Београду четврта књига њеног Српског етнографског зборника, којом је отпочела посебна серија у том зборнику под насловом »Насеља српских земаља«, од 1922 под насловом »Насеља и порекло становништва«. Прва књига »Насеља« и 1902 година значе крупан догађај у развоју наше географије и етнологије, па и неких суседних научних дисциплина: после припремних радова, обављаних у току неколико година у Географском заводу тадашње Велике школе у Београду, радова који су текли у интимној сарадњи професора и студената, као резултат једног добро смишљеног и далековидног и одлично организованог научног потхвата, појавила се та књига, која је и данас готово исто толико актуелна и свежа као и у време кад се појавила. На првом месту, у тој књизи је, као увод у серију радова, расправа тада још младог професора географије д-ра Јована Цвијића: Антропогеографски проблеми Балканског Полуострва, на 211 страница, а за тим уводом три предеоне монографије старијих Цвијићевих ученика и сарадника: Доње Драгачево од Ј. Ердељановића, Средње Полимље и Потарје од Петра Мркоњића (Атанасија Пејатовића) и Дробњак од Светозара Томића.

Антропогеографски проблеми су основа и далекосежан програм. С њима су ударени темељи научном проматрању антропогеографских и етнолошких појава на још увек недовољно познатом Балкану, а серија предеоних монографија, започета том књигом, продужава се и данас само са прекидима у току два светска рата.

По својој стручној, школској спреми и по својим склоностима пок. Цвијић био је физички географ и физичком географијом, особито геоморфологијом, бавио се са страшћу целог свог живота.

Дошавши, после завршених студија у Бечу, за професора Велике школе у Београду, 1893, Цвијић није могао да се ограничи да ради само оно за шта се спремао и што је толико волео. Он је морао да обрађује географију у целини, па да предаје и антропогеографију, која је баш у то време бележила у свету велике успехе: осамдесетих и деведесетих година 19 века објављује своја најзначајнија дела Фридрих Рацел (1844-1904), један од стварних оснивача антропогеографије, чији је утицај био необично велик (*Антропогеографије*, I, прво издање 1882; II, прво издање 1891) не само у немачким земљама него и другде у свету. Међутим, Цвијић је и у предавања антропогеографије улазио не само са дубоким познавањем предмета него и са страшћу и већ првих година свог наставничког рада поставио основе ономе што је доцније названо Цвијићева антропогеографска школа.

Као што је и сам једном приликом изнео, Цвијић је под притиском својих геолошких и физичкогеографских проматрања, започетих већ 1888, почео узгред да врши и антропогеографска и етнографска проматрања: већ његов први значајнији рад Географска испитивања у области Кучаја (1893) завршава се одељком о антропогеографским проматрањима, а унео их је и у своје приступно предавање на Великој школи (1893): Данашње стање географске науке.

Као природњак, Цвијић и у антропогеографска и етнографска проматрања уноси непосредну методу, тј. непосредно проматрање појава, не одбацујући ни посредну методу да изводи закључке о утицају географских чинилаца из историских и етнографских чињеница (Говори и чланци II 78). Значај његовог дела и јесте у томе што је он све своје антропогеографске погледе изграђивао баш на подлози свог сопственог искуства и сопствених проматрања, стечених на многобројним научно-истраживачким путовањима: Цвијић је у времену између 1888 и 1925 обишао све балканске и суседне земље и посетио многе пределе и места у њима. Његове Основе за географију и геологију Македоније и Ст. Србије I-III (Београд 1906 и 1911) садрже обилна проматрања из првих година 20 века о антропогеографским и етнолошким појавама у тим областима. А имао је необично развијен дар за посматрање, да уочи оно што је битно и карактеристично, као што је имао и особито развијен смисао за синтезу.

Наставни рад из антропогеографије проф. Цвијић је довео у најтежњу везу са научноистраживачким радом, а својим научноистраживачким радом — не само антропогеографским — он је већ од почетка обухватио читаво Балканско Полуострво. Био је то, заиста, огроман напор за једног човека, па и за човека изузетних способности; ма са ког гледишта посматрали рад Цвијићев, он је веома обиман, али се резултати његова рада могу правилно оценити тек кад се узму у обзир не толико сложеност појава на Балкану колико прилике које су тада владале на Балкану и скучени услови рада под којима се тада радило: комуникације још слабо развијене, а несигурност у земљама тадашње Турске и Аустро-Угарске таква да се без опасности по живот није путовало: с друге стране средства за рад веома ограничена. Требало је, дакле, много самопожртвовања, одрицања, па и храбрости. Стога, и када се не слажемо са неким од Цвијићевих схватања или оцена или утврдимо да нека чињеница или појава није онаква како је претстављена у Цвијићевим списима, морамо увек имати на уму услове под којима се тада живело и радило и под којима су настала та проматрања и закључци, а уједно имати у виду и тадашње стање науке, особито етнологије.

За разлику од многих других научника, својих савременика, Ј. Цвијић се не затвара у кабинет и не изолује од своје околине и од својих ученика: он већ у почетку своје каријере у науци и на Универзитету настоји да стекне што више сарадника и да у раду на проучавању земље и народа ангажује чак и нестручњаке, као скупљаче грађе и извештаче. То је посао који једном научнику одузима много времена и енергије, али Цвијић није устукнуо пред тим незгодама, и он заснива научно-истраживачки рад на широким основама. Своје ученике је спремао својим предавањима и дискусијама на вежбањима, а ради прикупљања грађе од сарадника из народа, са којима је његов завод био онда у сталној и живој преписци, припремљена су и штампана нарочита Упутства за проучавање села,

првобитно једнака за Србију и остале земље. Објављена су у Српским новинама, почетком маја 1896, и као посебна књижица. Та општа упутства налазе се у »Антропогеографским проблемима«, стр. IX-XX. Брзо се указала потреба да се упутства прилагоде посебним условима у појединим областима, па су 1898 штампана посебна упутства за Србију и Македонију, и за Босну и Херцеговину, последња у два издања; поред тога, и поједини часописи, напр. Босанска Вила, прештамповали су та упутства, а нових издања је било 1911, 1922 и 1928.

Велик број издања тих упутстава најбољи је доказ, с једне стране, о величини и целисходности подухвата, а, с друге стране, и о томе како је цео подухват прихваћен у народу с одушевљењем. Многи учители и свештеници сматрали су својом патриотском дужношћу да скупљају грађу по Цвијићевим упутствима. На тај начин Цвијићеви ученици и сарадници скупили су обилату грађу. Прилози који су претстављали заокружене монографије о групама насеља, предеоним или етничким целинама, објављивани су у Српском етнографском зборнику; описи појединих насеља чувани су у Географском заводу Универзитета у Београду и ту научно искоришћавани.

II

Своја схватања о антропогеографији и своје погледе на антропогеографске појаве у јужнословенским земљама и на Балканском Полуострву Цвијић је изводио делом на основи својих личних и непосредних проматрања, а делом на основи грађе која је скупљана по његовој иницијативи и под његовим руководством и знатним делом објављена у »Насељима«, која је он покренуо и уређивао до своје смрти, а која излазе и данас.

Од те серије објављене су 24 књиге за живота Ј. Цвијића, а 11 после његове смрти, у свему 35. Сем његових »Антропогеографских проблема«, у тим књигама је објављен у свему 91 рад. Могу се поделити у три групе. Једну групу чине студије на основи архивске грађе или грађе у самим »Насељима«. У ту групу спадају Метанастазичка кретања; њихови узроци и последице (Насеља XII, 1922) од Ј. Цвијића, затим студије од М. Костића Српска насеља у Русији: Нова Србија и Славено-Србија (Насеља XIV, 1924), Алексе Ивића Миграције Срба у Хрватску током XVI, XVII и XVIII столећа (Насеља 16, Суботица 1923) и Миграције Срба у Славонију током XVI, XVII и XVIII столећа (Насеља 21, Суботица 1926); и д-ра Јосипа Мал-а Ускочке сеобе у словеначке покрајине (Насеља XVIII, Љубљана 1924). Те расправе су објављене за живота Ј. Цвијића и оне најбоље показују какав је био став пок. Ј. Цвијића према истраживањима на основи архивске грађе, што је нарочито потребно да се напомене и нагласи, с обзиром на честе неоправдане приговоре да Цвијићева школа не води рачуна о таквој врсти извора. Другу групу засада претставља само обимни рад Тих. Р. Ђорђевића Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815-1839) (Насеља 32, Београд 1926), где су прикупљени подаци из разних аката у Државној архиви у Београду. За жаљење је да није продужено прикупљање и објављивање такве грађе не само из Србије него и из осталих наших покрајина.

Насупрот тим двама групама, које заједнички обухватају шест радова, стоји трећа група са 86 радова (уствари 85 пошто је монографија Т. Радивојевића о Лепеници у Србији објављена у два дела), који претстављају уствари монографије о толико предеоних и обласних целина. Те монографије су веома различите по обиму, па и по садржини и начину обраде. Има их које обухватају сасвим мале предеоне целине (Села парохije Крњеуше, Вогошћа и Биоча, или Боровица, напр.), и таквих које обухватају простране области, као што су напр. Херцеговина од пок. Дедијера и Стара Црна Гора од пок. Ј. Ердељановића. Већина их, пак, обрађују и приказују неку мању предеону и етничку целину. Писали су их већином Цвијићеви ученици и сарадници с академском сремом, али међу сарадницима »Насеља« има их у приличном броју који не припадају том кругу људи: научници из других струка (А. Ивић, Ј. Мал, Т. Р. Ђорђевић и др.) и сарадници-аматери (Богдан Малевих, Иван Протић, Стјепо и Владо Трифковићи, Обрен Ђурић-Козић, Андрија Јовићевић, Саво Накићеновић, Петар Рађеновић, Љуб. Мићић, Милан Карановић). Отуда и разлике у вредности тих монографија: неке су праве расправе, док су неке само лепо сређена грађа; писци неких обрађају већу пажњу географским чиниоцима (напр. пок. Ј. Дедијер, Мих. Драгић, Б. Ж. Милојевић и др.), неки иду у дубља историска истраживања (Ј. Ердељановић, М. Филиповић и др.); неки су обрађали особиту пажњу карактеристикама и појавама друштвеног живота, као, напр., пок. Риста Николић, а у свакој монографији нађе се и грађе која излази из оног оквира предвиђеног питањима у »Упутствима«.

Изузимајући Војводину, у »Насељима« су заступљене све земље које су у саставу данашње ФНРЈ, па и неке изван ње (Северна Арбанија, Јужна Македонија, неки делови западне Бугарске), разуме се, не све подједнако. Од области у Србији, Шумадија је већ обрађена на тај начин у целини, а добрим делом и остале области; много је урађено у Црној Гори и Брдима, затим у Македонији. Наскоро ће бити таквих радова и из Војводине.

Док Херцеговина стоји углавном врло добро у погледу проучавања насеља и порекла становништва, у Босни је урађено сразмерно мање. Херцеговину је приказао у целини (обухватајући и Дувно) пок. Ј. Дедијер у својој монографији Херцеговина (Насеља VI, Београд 1909), која, не само по ширини захваћене територије него и по ширини посматрања уопште, спада у научно највредније монографије у »Насељима«. Особито се истичу одељци о врстама сточарства и сточарским кретањима као и о миграцијама. То је била његова докторска дисертација (уопште многе монографије у »Насељима« послужиле су као дисертације). Дедијер се користио својим личним проматрањима као и описима појединих села што су их дали разни сарадници из народа. Пошто у његовој »Херцеговини« нису подједнако обрађени сви делови Херцеговине нити су обрађена сва насеља, том монографијом није престала потреба даљих проучавања у самој Херцеговини. Пре Дедијерове »Херцеговине« објављене су мање предеоне монографије: Билећке Рудине од самог Ј. Дедијера, и Шума, Површ и Зупци од Обрена Ђурића-Козића (Насеља II, 1903). Недавно је објављена монографија Дабарско Поље у Херцеговини од Петра Шобајића (Насеља XXXIV, 1952); у припреми је монографија о Попову.

Низ таквих монографија из Босне отпочео је поп Стјепо Трифковић својим радом Вишеградски Стари Влах (Насеља II. 1903), а после, у заједници са сином Владимиром, дао је Сарајевско Поље (Насеља V, 1908). У периоду између два светска рата објављено је неколико монографија из Босне: Купрешко. Вуковско. Равно и Гламочко Поље од Б. Ж. Милојевића (Насеља XIII. 1923), Села парохије Крњеуше у Босни од П. Рађеновића (Насеља XIII. 1923), Биелајско Поље и Бравско, такође од П. Рађеновића (Насеља XX, 1925), Поуње у Босанској Крајини од М. Карановића (Насеља XX, 1925), Височка Нахија од М. Филиповића (Насеља XXV. 1928), па од истога Боровица, и Вогошћа и Биоча (Насеља XXVI, 1930), а у годинама после Другог светског рата Унац од П. Рађеновића (Насеља XXX, 1948), Гласинац од М. Филиповића (Насеља XXXII. 1950), те Рама у Босни, такође од М. Филиповића (Насеља XXXV, 1955).

Рад на проучавању насеља и порекла становништва тече и даље. Треба поменути да је по обрасцу радова у »Насељима« објављен знатан број сличних радова, особито о варошким насељима, у издањима разних других установа и приватно (Јован Хаџи-Васиљевић и др.) и да је објављен знатан број расправа сличних по садржини или пак на основи грађе из »Насеља«, поглавито у Гласнику Српског географског друштва.

Поред тога што су се сарадници »Насеља« који су се окупљали око пок. Цвијића и његових наследника бавили таквим проучавањем и у Бугарској и Хрватској, под утицајем тога рада дошло је и до акције у Хрватској и у Бугарској: пре последњег рата објављена је једна књига Насеља хрватских земаља (И. Т. Франић), а у Бугарској је у том смислу радио особито проф. Захаријев; Југословенска академија у Загребу преузела је, после рата, вођење тог посла у Хрватској.

Не може се довољно истаћи колико је уопште велик значај познавања земље и народа. Са тог гледишта Цвијићева »Насеља« претстављају огроман допринос нашој науци, јер те бројне монографије пружају често и једина обавештења о појединим крајевима и етничким групама. Пошто таква истраживања нису вршена другде у свету и у таквом обиму, можемо с поносом истаћи да су »Насеља« наш значајан допринос науци уопште, иако у овај мах још недовољно познат и искоришћен, али то нашом кривицом. Јер, грађа у »Насељима« је таква да ће помоћи да се објасне појаве другде у свету. Поред изношења чисто антропогеографских чињеница и разматрања о улози географских чинилаца у животу становника појединих предела, већина монографија у »Насељима« претставља у исто време етничку историју односних крајева и у томе им је велик значај: на основи тих резултата са нашег терена постаће јаснији процеси етногоније уопште. »Насеља« иначе претстављају, поред тога што су то монографски прикази појединих предела и области, ризницу неоцењиве грађе не само за географију и етнологију наших земаља него и за археолошке, историске, лингвистичке и социолошке студије. У њима, напр., лежи и неслућено богатство »фолклорне« грађе особитог карактера.

Нажалост, та богата грађа, која у себи садржи и обилату проблематику, на коју је пок. Цвијић само делимично указао у »Проблемима«, још се не искоришћава у довољној мери: као да њена обилност уздржава људе

од тога да јој приђу. После Цвијића и његова Балканског Полуострва мало је било значајнијих студија на основи те грађе (Ј. Ердељановић, Ј. Марчић, и др.).

Амбиција је Цвијићевих ученика да се проучавањем »Насеља« обухвати цела територија јужнословенска. То ће се тешко остварити и питање је да ли је то неопходно, мада нема сумње да би било врло корисно, а и изводиво. Било би изводиво на тај начин да се створе неколики центри из којих би се руководило тим радом, чиме би се постигло да се у краћем времену обави већи посао и да буде уједначенији. Шта то значи видеће се из овога. Први радови у »Насељима« су објављени 1902, дакле пре више од пола столећа. За извођење правилних закључака из таквих проматрања и грађе, материјал треба да је истовремен. Међутим, од првих радова прошле су већ две генерације, а у пределима који су раније проучени наступиле су огромне промене. Поред тога што би се отворили центри за проучавање насеља и порекла становништва, мишљења сам да би требало унети и једну новину: поново ићи у већ проучене крајеве — нарочито одабране — па утврђивати промене које су се десиле у току последњих 20-50 година и на основи тих резултата и поређења изводити закључке о условима друштвеног и етничког развика. Тек тада ће се увидети права вредност »Насеља« и наша географска и етнологска наука задобиће неслућене видике у научном истраживању и примени у животу.

Оснивање нарочитих центара за ту врсту истраживања потребно је и стога што пово доба захтева и примену нових метода и поставља строжије захтеве у погледу неких проматрања, нарочито у погледу проучавања економских прилика (али би разматрања о томе изишла из оквира овога чланка).

III

Цвијић је створио своју антропогеографску школу, једну научну школу и организацију какве су ретке и у Свету, а то је постигао у првом реду живом речи код својих студената и сарадника, у чијем је изналажењу био вешт и неуморан у њихову изграђивању, затим разним делима и расправама у којима је износио своја гледишта и решења појединих антропогеографских проблема са Балкана.

У »Антропогеографским проблемима«, који су објављени 1902, Цвијић је заиста изнео проблеме чијем ће проучавању остати веран до смрти. У тој расправи, која је настала из Цвијићевих универзитетских предавања и послужила као основа и полазна тачка за његов познији рад, као и рад многих његових ученика, утврђени су сви важнији антропогеографски проблеми Балканског Полуострва и неки од њих објашњени према дотадашњем искуству, али ипак све само као проблеми који даљим проучавањем треба да добију коначно решење. Тако се већ у »Антропогеографским проблемима« излажу основе теорије о културним појасима на Балканском Полуострву, положај насеља, и, с тим у вези, врсте својине и економске прилике, затим типови насеља (и већ тада су утврђени главни типови насеља — сеоских и варошких — на Балканском Полуострву); посебни одељци говоре о кући на Балканском Полуострву, о врстама сточарства, о именима насеља, и, најзад, о миграцијама и пореклу становништва.

У низу студија које је радио после тога, а до свршетка Првог светског рата, Ј. Цвијић се враћао и изнова обрађивао неке од тих проблема

и додавао им нове. Тако, 1904, излази у Српском књижевном гласнику чланак Главне особине централних области Балканског Полуострва, 1913 у Гласнику Српског географског друштва и, истовремено, на немачком у Petermann's Mitteilungen расправа Распоред балканских народа, и др. Али, најзначајнији моменат у даљем развоју Цвијићевих схватања антропогеографије било је уношење од 1911 и »психичких особина« у круг географских проматрања, нешто што је претстављало у исти мах и велику новину и велику смелост. Преокрет је дошао 1911, у новом издању Упутстава за испитивање насеља и порекла становништва, после чега је дошао низ чланака о динарским Србима (1912, три чланка), јужнословенском етничком јединству и психолошким типовима и др., што је све добило свој коначни облик тек у »Балканском Полуострву«. Тим својим радом Ј. Цвијић је заузео позитиван став према питању у ком у антропогеографији ни данас нема једнодушности, наиме да ли и у којој мери у област антропогеографског проучавања улазе појаве и чињенице из тзв. духовне културе и психичке особине. Цвијићево схватање није више осамљено.

Први светски рат је довео у Цвијића и избеглиштво и он је својим научним радом и ауторитетом у току рата — као и по свршетку рата, на Конференцији мира — много користио националној ствари. Пошто је већ био добро познат у Свету, доживео је ту ретку почаст да за време рата буде позван да држи предавања на Сорбони у Паризу, и он је држао предавања о Балканском Полуострву која су 1918 објављена у књизи на француском *La Péninsule Balkanique*. По повратку у отаџбину, дело је преведено на српски, употпуњено, и објављено под насловом: Балканско Полуострво и јужнословенске земље. Основе антропогеографије, у две књиге, од којих је прва изишла 1922, латиницом и ћирилицом, у Загребу и Београду, а друга у Београду тек 1931.

Док се у антропогеографским проблемима Балканског Полуострва проблеми само постављају и дају упутства и сугестије за проучавања, која могу и треба да врше и друга лица, у »Балканском Полуострву« се износе коначни резултати и погледи. Ту је синтеза дугогодишњих личних искустава ауторових из проучавања Балканског Полуострва са његовим погледима на антропогеографију уопште, уз коришћење резултата из »Насеља« и других извора.

Своја схватања антропогеографије уопште изнео је Цвијић у веома сажетом облику на једном месту у »Балканском Полуострву« (I, 111-112), као увод у одељак о »географским утицајима и интервенцији друштвених елемената«. Ево тих његових речи: »Један од најзаплетенијих проблема, у коме се није дошло до прецизних резултата. Јер су човек и људске групе изложене најразноврснијим утицајима, који често дејствују у исто време; тешко их, кашто немогућно, једне од других одвојити, и још теже одредити аликвотни део или праву меру свакога од њих. Најсталнији је, непрекидно дејствује на људе и људске групе утицај географске средине, као такве, затим својим продукцијама, разноврсним везама са околним географским срединама; њен је утицај јачи што су људске групе примитивније, више везане за земљу и природу. Али, и ако је утицај географске средине несумњив, он није увек исти. Поједине људске групе кашто на различан начин реагирају на исту географску средину; то се нарочито јасно види ако нов народ друкчијих особина дође у географску средину,

где је раније станао други народ. Осим тога, утицај географске средине не остаје исти, ако се промени светски положај извесне земље, као што се на пример променио значај медитеранске области после изналазка поморских путева за Индију и Америку или као што се наново изменио од просецања сујецке земљоузине. Даље је од великог значаја настројеност извесне историске епохе, њен дух, смисао, идеал, и та се настројеност готово на исти начин осети у сасвим различитим географским срединама.

»И напослетку, и ако не на последњем месту, у све се меша људска узнемиреност и незадовољство, који се развијају без везе са географском средином, у свима географским срединама, и као нека врста моралне оструге чарну људе и људске групе и нагоне их на рад и стварање, на зло и добро, једне у већим а друге у мањим размерама, једне на један друге на други начин«.

Цвијић, дакле, утицај физичке географске средине ставља на прво место, али истиче и улогу друштвених чинилаца, на што се често навраћа у својим списима, тако да њега не можемо сматрати географским детерминистом; не може се њему уписивати у грех што су неки његови ученици, у тежњи за упрошћавањем проматрања и објашњења појава, ишли у ту крајност.

После објављивања »Балканског Полуострва« пок. Цвијић је доспео да објави само још једну антропогеографску студију, која није садржана ни у »Антропогеографским проблемима« ни у »Балканском Полуострву«. То је студија Карст и човек, објављена у Гласнику Географског друштва XI (Београд 1925), стр. 1-11, али се и мисли из те студије налазе већ 1914 у студији Јединство и психички типови динарских Јужних Словена (Говори и Чланци II, 82-83). Студија »Карст и човек« унеколико се разликује од осталог Цвијићевог дела на пољу антропогеографије по томе што је овога пута придавао већи значај утицају географске средине него раније, а — с друге стране — код људи у карсту видео само позитивне особине и »врло здраво становништво« и потценио улогу самог човека у стварању карсних појава (ма да се она помиње на стр. 11).

На основи свестраног познавања прилика на Балканском Полуострву, стеченог личним проматрањем и студијама културног и етничког развитка балканског становништва, Цвијић је дао основне карактеристике Балканског Полуострва, истичући особито његове евразиске особине и географске особине спајања и прожимања с једне стране (условљене удолинама и уздужним путевима преко усека и увала) као и карактере изоловања и одвајања (условљене планинским масивима и раздробљеношћу у жупе). Затим, његова подела Балканског Полуострва на две велике природне области: Егејску Област и Континентални блок, у ком се разликују опет три веће природне области. У тим разматрањима нарочито је развио своје идеје о улози географских чинилаца у развоју народа, која није апсолутна, иако постоји веза између главних историских догађаја и рељефа. Распоред зона цивилизације на Балканском Полуострву као и етнички покрети (сеобе народа и етничких група) у многоме су зависни од рељефа, али развитак и судбина народа не управљају се једино по географским приликама (Говори и Чланци I, 139).

Цвијићево учење о културним појасима на Балкану, изнето најпре у »Антропогеографским проблемима«, 1902, па на енглеском и француском 1918 (The Geographical Review, New York; La Revue Slave, Paris) и у конач-

ном облику у »Балканском Полуострву« (1922) било је у своје време ново и оригинално, а и до данас је сачувало много од своје вредности, ма да се неки закључци не могу одржати.

На Балканском Полуострву Цвијић утврђује и разликује: 1) преиначену византиску или стару балканску цивилизацију, 2) турско-источњачке утицаје, 3) утицаје западне и средњеевропске цивилизације и 4) патријархални режим. Тиме он коригује веома укорењено мишљење да је Балканско Полуострво подељено само на зоне културних утицаја Византије и Рима. Цвијић у својим списима те културне типове назива и културним круговима, али они немају ништа заједничко са немачком тзв. школом културних кругова (Kulturkreislehre), која је прилично произвољно сврставала у једну целину разнородне народе и у различитим условима живота а само на основи подударана неколиких елемената народне културе (можда је с те стране преузет само термин). По својим схватањима о зонама цивилизације Ј. Цвијић је много ближи америчким етнолозима и њихову учењу о »culture areas«, али се не може говорити ни о какву утицају с те стране на Цвијића, јер се та теорија у САД развила тек у позније време, после Цвијића, па то сведочи о његовој великој оригиналности. Несумњиво, Цвијић је био у праву када је износио како ширење појединих типова културе зависи од географских чинилаца, како се прилагођава географским погодбама, али је он увиђао, и то изнео, да ти чиниоци нису једине детерминанте, и да се појаси цивилизације шире и сужавају (»процес културног изједначавања у најновије време«). Његову посматрачком оку није промакло да се често наиђе на више цивилизација које леже једна преко друге као геолошки слојеви, а још чешће се срастају испреплетани културни утицаји (Балканско Полуострво I 142-143). Сасвим умесно, и то треба нарочито подвући, закључује »али се ипак могу издвојити географски појаси у којима је једна цивилизација оставила више трагова но друге« (Балканско Полуострво I 143). Тако схваћени, његови културни појаси постају заиста и веома корисно оруђе у истраживачком раду.

Савремена наука данас располаже бољим познавањем процеса о постанку и ширењу културних комплекса, и нека Цвијићева схватања доживеће нужно измене. Тако, напр., кирициски саобраћај није никаква посебна карактеристика византиске и патријархалне цивилизације (Балканско Полуострво I 143): на такав начин преносена је и преноси се роба у пространим деловима Европе, Азије и Африке. Неће се одржати, напр., ни схватање да на Балканском Полуострву није било културног континуитета (Балканско Полуострво I 143), напротив, народна култура широких народних слојева показује особит континуитет у свим секторима од давних преисториских времена до данас. Највише коректура, међутим, захтева његов »патријархални режим«, онај тип културе на Балкану који је он тако живо оцртао и за који је показивао толико симпатија. Оно што је Ј. Цвијић назвао »патријархалним животом« такође није нешто специфично балканско и јужнословенско: било је тога код старих Грка (Хомер), дакле на територији где ће се развити познија византиска цивилизација, која је претежно градска; било је тога, а има и данас, у појединим областима Азије и Африке. Наша »патријархална култура« не претставља ни неко враћање ни етничко освежавање. То је уствари рурална цивилизација са културним елементима веома хетерогеног порекла, потпуно интегрирана, што је врло добро уочио и Ј. Цвијић (Балканско Полуострво I 158), пошто

је за време Турака временом извршено изједначење друштвених редова код потчињеног хришћанског становништва и готово нестало домаћих градова. »Патријархални режим« у ком готово није било градова и није било развијене строге друштвене поделе и у коме је сточарство, као и живот у племенима, било стварно израз прилагођавања новим условима друштвених прилика под Турцима, претстављао је уствари област и друштво техничке, економске и културне заосталости. Ширењем робно-новчаних односа у 19 веку, а особито у условима живота после Револуције, тог »патријархалног режима« нестаје и ствара се, као и другде, ново друштво.

Ни у шта на пољу антропогеографије и етнологије Цвијић није уносио толико воље, разумевања, одушевљења и страсти колико у проучавање порекла становништва, миграција великих и малих на Балканском Полуострву, особито у јужнословенским земљама. Већ у оној почетничкој литератури 19 века што је претстављају монографије појединих округа, биографски, аутобиографски и мемоарски списи у којима наши људи говоре и о свом пореклу, могао је Цвијић наћи потстрек да отпочне проучавање тих појава на особит, свој, начин. Али, његова је заслуга да је он та проучавања ставио на научну основу пронашавши метод за проучавање миграција у средини за коју није било могућности да се миграције прате по писаним подацима; он је та проучавања и одлично организовао, тако да је већ после петнаестак година утврдио главне узроке миграција, струје, начине кретања, као и везу између миграција и географских на једној а друштвених чинилаца на другој страни. Све то на такав начин да нам се и данас чини да ће његови резултати на том пољу остати трајни, ма да то не искључује могућности и потребу уношења и нових метода и посматрања са других гледишта.

Не пуштајући из вида ни оне велике миграције у даљој прошлости о којима говоре писани извори, он је главну своју пажњу посветио оним ситним миграцијама које је 1914 назвао метанастазичким кретањима, а код којих се ради о сеобама појединих породица или мањих група, и то у том виду да из неких крајева стално одилази свет на тај начин у друге, крећући се правцима које је природа тачно одредила, тако да су се створиле праве миграционе струје. Те миграције су се појавиле, како мисли Цвијић, тек од доба Турака од 14 века; међутим, нема сумње да их је било и у раније време (кретање Срба Рашана и Динараца у Повардарје, кретање из Ј. Македоније на Север, кретање из унутрашњости Босне и Србије у Јадранско Приморје, итд. Утисак тога рада и резултата проучавања је био такав да наши људи изван стручних кругова знају за Цвијића поглавито по томе и за разна питања о пореклу позивају се на његов ауторитет.

Миграција има свугде у Свету. Наше земље се разликују од осталих европских земаља у том погледу по томе што код нас заиста на великом пространству у току неколико последњих столећа није било стабилности у становништву, и ситна и крупна премештања су била стално на дневном реду у неслућеним размерама и са веома значајним последицама: »као резултат тих испитивања излази да је, почевши од краја XIV века па кроз турско време до наших дана, испремештано скоро све становништво на простору од Велешке Клисуре на Вардару па до Загребачке Горе« (Балканско Полуострво I 163).

Досадашњим радом су утврђене ове главне метанастазичке струје: динарске (најјаче и најзначајније по последицама), косовска, вардарско-моравска као главне у западним јужнословенским земљама, а малисорска, дукађинска, струја Шкумбије, струја Тоска међу Арбанасима. Узроци метанастазичких струја су двоврсни: историски и »психолошки«, које овде Ј. Цвијић ставља на прво место — сеобе утицајем Турака, сеобе због аустриско-турских ратова и буна, и услед других политичких догађаја, и економски: исељавање из земаља привредно слабих, тј. услед пренасељености, особито после неродних година (последница климских колебања); особит облик миграција из економских узрока су разна сезонска кретања печалбара, сточара и др., која су често увод у стална пресељавања. (Стварно економски узроци су сталног дејства, а друштвени повремени; последњи одређују циљ кретања). Утврђене су занимљиве појаве као што су правци кретања метанастазичких струја, метанастазичке вратнице, етапе итд., и приказане разноврсне последице миграција: прилагођавање миграната новој географској и друштвеној средини и, особито, крупне етничке промене на Балканском Полуострву: наима, изменио се увелико распоред балканских народа и етничких група (Срби, Арбанаси), дошло је до нове етничке поделе (Шумадија, итд). Показало се да су метанастазичка кретања имала као последицу изградњу етничког (не националног) јединства Јужних Словена. Захваљујући већ постигнутим резултатима у проучавању миграција и порекла становништва објашњене су многе појаве у етничком развоју појединих делова Јужних Словена као и у говорима Јужних Словена.

С тим резултатима и познијом грађом у »Насељима«, којом Ј. Цвијић није доспео да се користи, створена је основа за многа даља проучавања односа између човека и географске средине на нашем тлу (претварање Шумадије у бешумну област итд.), а исто тако и за проучавања процеса прилагођавања човека из једне другој географској, друштвеној и културној средини, процеса чија је редовна последица промена културних или етничких особина, и то поглавито код дошљака. Цвијићеви погледи на те промене претрпеће коректуре у том смислу, да је утицај старинаца био већи и да су оставили више трага него што је то изгледало Ј. Цвијићу и ранијим истраживачима.

Досадашњим радом на проучавању порекла проблем није исцрпен. Пре свега, постоје још простране области и предели у којима таква проучавања нису вршена, а било би корисно да се изврше. Затим, постављају се и нови задаци: потребно је вршити проучавање миграција и са гледишта физиологије и патологије (пресељавања планинаца у низину! безболна ранија етапна колонизација), па промене у друштвеној организацији миграната и сл. Само је начето питање улоге индивидуално-психолошких чинилаца у миграцијама (Ј. Марчић); њихов је значај велик, јер се код сегментације врши и нека врста селекције. Таква питања су једва начета. С друге стране, изучавање миграција методом пок. Цвијића мора да се повеже са демографским испитивањима (делимично се ради у НР Србији).

Од људи од науке могу се чути приговори што се испитивања порекла становништва врше на основу усменог предања. Цвијић није никада занемаривао ни потцењивао писане изворе: напротив, у »Антропогеографским проблемима« истиче важност и потребу коришћења историских извора и

статистичких података (стр. CLXXX). Он, шта више, коришћење писаних извора ставља на прво место (Антропогеографски проблеми, стр. CLVI). Али је препоручивао — и време му је дало за право — да се похита с испитивањем порекла првенствено у оним крајевима где нема писаних извора и где ће предање временом ишчилети. На основи свог великог искуства (особито код банатских Хера и код бачких Шокаца) могу рећи да су усмена предања о пореклу, особито о месту порекла, готово незамењива: у писаним изворима такве грађе уопште мало и има.

Питањем географског распореда балканских народа Цвијић се позабавио први пут у посебној расправи на српском и немачком, 1913, и после у нарочитом одељку Балканског Полуострва; овом приликом обухватајући и јужнословенско становништво у Словеначкој и земљама преко Саве и Дунава. Веома су значајна његова разматрања о границама уопште, а наиме: да се народи не би могли омеђити на основи геоморфолошких граница; етнографска граница има превагу над географском. Цвијић се питањем граница бавио особито 1918 и 1919 за време рада Конференције мира у Паризу и своје погледе износио у студијама објављеним том приликом. За ширину и трезвеност његових погледа значајно је да је он доследно заступао етнографски принцип, тј. да се државне границе могу да повлаче према етничким границама: »само је данашње етнографско стање од значаја за етнографску методу када се по њој данас државе и народи разграничавају«; показао је убедљиво како су равничарске реке уопште неподесне да буду границе (насупротив веома омиљеном мишљењу о »природним границама«), како се у карсном терену граница не може одређивати развођем, јер се оно не подудара са планинским венцима, итд. (Северна граница Јужних Словена, 1919; Граница и склоп наше земље, 1920). По Цвијићу, принцип природних (државних) граница вреди само ако је стално контролисан етнографским принципом (Говори и Чланци II, 199).

Мада у разним својим списима истиче улогу економског чиниоца, напр., када економским напрецима објашњава препород код Словенаца (Балканско Полуострво II 252), када говори о императивним географско-економским нужностима у политичком развоју народа (Говори и Чланци I 188), или када говори о економским узроцима миграција, итд., ипак у његовим проматрањима привредним односима није посвећена нарочито велика пажња: у његову Балканском Полуострву само 24 странице (у Антропогеографским проблемима само 12) су посвећене разматрању о подели земље, занимању и начинима живота. Ту се говори прилично уопштено о чивчијским и сличним земљама, те о слободним сељацима и само о руралној привреди, особито оној примитивнијој, о екстензивном сточарству; говори се о врстама земљорадње, све то на класичан начин: сажето и лепо у исто време. У његово време када је индустрија тек у почецима тако је могло да буде, али је његово занемаривање да продубљује та проматрања било од штетног утицаја на многе од оних који су се бавили испитивањем насеља, те су и они углавном обрађали пажњу руралној привреди и облицима примитивне производње, а занемаривали облике и утицај робноовчаних односа, занатске производње, унутарње и спољне трговине, саобраћаја, густине становништва итд. Изузеци су ретки: Рад. Илић који је радио са материјалистичког (марксистичког) гледишта своју монографију о Љубићским селима и пок. Ј. Дедијер, који је особиту пажњу посветио баш

појавама привредног живота у Херцеговини. Наши антропогеографи налазе се ту пред важним проблемом: унети више стручности у ту врсту проматрања и не ограничавати се само на облике руралне производње. Неке појаве требаће подврћи поновном проучавању. Тако, напр., веома раширено сточарство у балканским земљама пре ослобођења од Турака неће бити условљено нити географским чиниоцима нити етничким особинама балканских народа колико дејством историско-друштвених чинилаца: одавање сточарству у већој мери било је један од начина прилагођавања новим друштвеним односима за време турске владавине, као што су се — по мом мишљењу — и романизовани балкански становници, по насељењу Словена, повукли у планине и прихватили се сточарства (Власи).

Проучавање положаја и типова насеља, као и куће, дало је особите резултате. Цвијић је утврдио карактеристике варошких и сеоских насеља с обзиром на њихов положај према надморској висини, комуникацијама и топографским приликама, као и њихове типове. Иако он сам није сматрао (ни са његовим делом Балканским Полуострвом) да су та проучавања завршена, ипак су његови резултати до којих је дошао углавном на основи сопствених проматрања, особито градова, такви да су опште примљени, па су и људи са мањом школском спремом фамилијарни са појмовима о старовлашком типу села, турско-византиском типу вароши итд. Сасвим оправдано, у положају насеља види Цвијић одраз географских чинилаца, који су претежни и у одређивању типа насеља; несумњиво је да не постоје неке етничке предиспозиције за одређене типове насеља, напр. да динарско становништво има склоност за живот у разбијеним селима, да се код становништва у областима византиске цивилизације или медитеранско-романске културе развила готово етничка тежња за збијеним селима. Помишља чак да су те склоности настале под још старијим утицајима. Чини ми се да и ту треба гледати пре утицај друштвених чинилаца, и то тек у новије време.

Слично као са проучавањем насеља је и са кућом. Захваљујући Цвијићу, одлично смо обавештени о типовима кућа на Балканском Полуострву и географском распрострањењу појединих од њих, којима је он утврдио карактеристике и дао подесне називе. Тим истраживањима је обухваћен и развитак куће у последњих 150-200 година. После Цвијићеве смрти сабрана је нова обилата грађа која ће употпунити његове резултате. Ова проучавања куће и зграда добила су драгоцену помоћ: сем географа и етнолога, сада се тим проучавањима, бар у Србији, бави и група архитеката на челу са проф. А. Дероком и Б. Којићем. Ипак, у даљем раду морамо очекивати највише од етнолога и археолога, који треба да утврде који су били почетни облици куће.

IV

Док је у проучавању поменутих појава Цвијић био антропогеограф у већ конвенционалним схватањима о задатку и предмету антропогеографије, он у проучавању неких других појава излази из конвенционалних оквира и у круг антропогеографских проучавања укључује и нешто ново, психичке особине становништва. Као што сам већ поменуо, тај преокрет је наступио 1911, и у низу студија које су следовале Цвијић је писао о динарским Србима и о психолошким типовима код Јужних Словена да своје погледе о томе и своја разматрања изнесе у *La Péninsule*

Balkanique односно у Балканском Полуострву I/II; нажалост, та разматрања су му остала непотпуна, утолико што за поједине велике групе даје сасвим кратке карактеристике, напр. за источно-балкански и панонски тип, а није дао ни карактеристике свих етничких група у централном типу.

Уносећи у круг антропогеографских проматрања и психолошке особине, Цвијић је полазио са гледишта, начелно оправданог, да географска средина утиче не само на општи ток историје, на распоред разних цивилизација, на миграције, на етничку поделу, положај и тип насеља, већ да она исто тако непосредно или посредно утиче и на психичке особине. Стога »ми сматрамо као знатан задатак антропогеографије утврђивање психичких особина становништва у разним природним областима и истицање учешћа које су имали географски узроци у формирању ових психичких особина.« Доследан себи, одмах надовезује: »Али антропогеографија не треба да занемари и друге узроке: историске, етничке и социјалне, који доприносе да се формира народни менталитет и који се преплићу са географским утицајима« (Балканско Полуострво II 1).

Захваљујући својим изузетним способностима, Цвијић је лично на том пољу постигао заиста велики успех: углавном на основи својих личних проматрања он је дао веома успеле карактеристике појединих етничких група на Балканском Полуострву, које је он назвао »психичким особинама«, а које би се могле назвати и друкчије, и штета је што није тако учињено. Наиме, ради се о томе шта је стварно Цвијић подразумевао под »психичким особинама«. Нешто веома широко, што је он могао да обухвати, али други засада не. У »Упутствима« од 1911 стварно се траже индивидуално-психолошка и колективно-психолошка испитивања: тражи се да се утврди каквих психичких типова има у некој групи и у којој сразмери и како се та група понаша као целина, какви су јој погледи на свет, људе и др. Још јасније ће се то видети из овога: износећи карактеристике појединих »психичких типова« и »варијетета« (уствари етничких група и субгрупа, како би ми то данас казали), Ј. Цвијић за сваку од њих даје најпре приказ географске средине и главних момената из њене прошлости, затим каква су насеља и куће, спољашњи изглед људи (расне особине), ношња, исхрана, стање просвете и националне свести, етнички састав и порекло, друштвена организација, фолклор, »психолошке способности« и др., сматрајући сваки од тих типова и варијетета једном интегрираном целином.

Имајући, дакле, у виду шта је све Цвијић уствари обухватио појмом »психичких особина«, углавном све оно што савремени етнологи на западу обухватају под појмом »culture« (обично без технологије и привреде), »психичке особине« су уствари запажања и разматрања о народној култури појединих области и предела. Стога је сасвим оправдано што је у круг својих антропогеографских проматрања узео и те појаве. То данас раде географи и у другим земљама, ма да са другом мотивацијом.

Тако нам је Ј. Цвијић дао класичне описе »динарског«, »централног«, »источно-балканског« и »панонског« типа. Ти његови психолошки типови су, као што се види већ из тих имена, наднационални. У сваком од њих разликују се, опет, неколико варијетета.

Морамо се, заиста, дивити са колико је оштрине и проницљивости Цвијић улазио у проматрање и веома суптилних особина, мада не можемо

прихватити сва његова схватања и објашњења. Тако, напр., ми данас гледамо нешто друкчије на динарску виолентност, не као на »производ утицаја планинске средине (има и другде планина а без виолентног типа; а таквог начина живота уопште било је у херојско доба у Индији и Грчкој, у Сардинији и Шкотској и др.).

Кућна задруга није, према нашем данашњем знању, никаква посебна етнолошка карактеристика појединих наших група нити нешто специфично словенско, нити из велике старине: она је универзална установа и јавља се свуда у свету при одређеним друштвеним условима.

Нарочито се не можемо сложити са његовим ставом према динарском типу: Ј. Цвијић је очигледно претерао у истицању његових позитивних способности (напр. кад за шумадски варијетет вели »као тип обдарен већом снагом и можда виши од чистог балканског типа« — Балканско Полуострво II 37). У та претеривања падао је можда услед недовољног познавања етнолошких особина других народа, уколико то није чинио и свесно, пишући у време када су се од људи из динарских области очекивали изузетни напори, па да би подигао морал и самопоуздање. Идеализовањем динарског типа он је сам падао у етноцентризам, који је иначе баш у тим разматрањима осуђивао код других група (напр. Балканско Полуострво II 251). Да је Цвијић поживео још коју годину, он би свакако модификовао свој суд о »психичким особинама« појединих група, особито динарских: могу да то устврдим на основи једног разговора с њим у јесен 1923.

Уопште, Цвијићева сликања и објашњења »психичких особина« у поређењу с осталим његовим резултатима доживеће највеће измене, јер »психичке особине« како их је он схватио нису нити трајне нити урођене нити резултат претежног утицаја географске средине; с друге стране, расни, етнички и културни развитак балканских народа био је много сложенији него што је то изгледало пок. Цвијићу пре неколико деценија.

Ипак, та Цвијићева проматрања не губе нити од своје вредности нити од лепоте, којој доприноси и њихов књижевни, готово песнички начин изражавања. Та проматрања су била и биће задуго извор драгоцених обавештења о етничким особинама појединих група на Балканском Полуострву, одличан преглед регионалне географије и етнологије у исто време. Та проматрања треба и могу да послуже као потстицај за даља проучавања у том правцу.

Испитивање »психичких особина« које је Цвијићу толико лежало на срцу није прихваћено и продужено како је он желео: његови сарадници који су покушали да раде у том правцу нису отишли даље од дилетантских покушаја. Разлози су веома једноставни: не само да су та проучавања сама по себи веома тешка и сложена, него су за њих потребна и нарочита стручна спрема и велико искуство, а такву спрему нису стицали не само наши географи него ни етнологи на универзитету. Да се испуне жеље пок. Цвијића и задовоље потребе наше науке за испитивање »психичких особина«, неопходно је потребна сарадња оних географа и етнолога који продужавају рад на проучавању народа са претставницима других струка: таква сарадња се помало остварује, и то под притиском проблема које намеће савремена стварност.

* * *

Цвијић је био веома многострук научник. Поред тога што је био првенствено геоморфолог и много допринео уз то и геолошком познавању Балканског Полуострва, он је код нас оснивач научне антропогеографије који је у својим делима, особито у »Балканском Полуострву«, дао и необично велик допринос антропогеографском, регионално-географском и етнолошком познавању Балканског Полуострва и јужнословенских земаља на северу од Балана. Значај тог доприноса није само у обиљу нових чињеница и обавештења, која су у своје време претстављала права научна открића и за нас и за научни свет на страни, а од којих су многа од трајне вредности, него и у стицању проблема и давању потстрека за даља проучавања, чему је за живота много доприносила и његова жива реч. Навршиле су се три деценије од смрти му, али утицај Јована Цвијића не престаје, и стварно се може и данас говорити о његовој школи, која живи и ради у правцу у ком ју је упутио њен оснивач.

S U M M A R Y

PROFESSOR CVIJIĆ'S SCHOOL IN HUMAN GEOGRAPHY

by

MIL. S. FILIPOVIĆ

Professor Jovan Cvijić (1865—1927) founded modern scholarly geography in Serbia and in the Balkans. Although primarily a geomorphologist by his training and life work, he also made considerable contribution to the geology of the Balkans. But he did not limit himself only to research in geology and physical geography; he also taught human geography at the University of Belgrade, and from the beginning of his university and scholarly career he also performed considerable research in human geography and ethnography in the Balkans, so that he created his own system of human geography, presented in his *La Péninsule Balkanique* (Paris 1918; Serbian revised and enlarged edition *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, I—II, Belgrade 1922, 1931). In Cvijić's view the influence of the natural environment upon man is the most important, but social factors are always taken in consideration as well. Professor Cvijić started and organized a special scholarly project: research into settlements and migrations in Yugoslav countries, a project which has been continued even after his death and is still in operation: starting with 1902 91 monographs in 35 volumes already have been published by the Serbian Academy of Science. Through his personal work he has contributed very much not only to the geographic but also to a better ethnographic and sociologic knowledge of the Balkans, and many of his students continue research in the direction he started.